

МОДУЛЬ 3.

ЛЕКЦІЯ 10. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ. ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Поняття про складне речення як синтаксичну одиницю.

2. Засоби зв'язку частин складного речення.

3. Типи складних речень:

А) складносурядні речення;

Б) складнопідрядні речення;

В) безсполучникові речення;

Складне речення – це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять семантичну, структурну та інтонаційну єдність.

Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є: а) поліпредикативність; б) особлива структурна схема; в) інтонаційна завершеність, семантична та структурна цілісність; г) в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними.

Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двоچленним, або двокомпонентним:

Тож будьмо чеснії відверті в ділах великих і простих, щоб від народження до смерті за все відповісти (В. Крищенко); Помиляються не тільки люди, помиляються навіть святі (В. Симоненко).

Складне речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багаточленним чи багатоконпонентним:

Основними засобами поєднання предикативних одиниць складного речення є сполучники, сполучні слова та інтонація.

Інтонація відіграє важливу роль у будь-якому реченні (простому і складному). Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця.

Розрізняють такі типи інтонацій:

1) інтонація переліку: *Листя падає, падає, холодно землі, вже летять над садом вирій журавлі (А. Камінчук);*

2) інтонація протиставлення чи зіставлення: *Не садок розцвівся тут, не грядка - біля школи хлопчики й дівчатка (М. Пригара);*

3) інтонація пояснення: *Мені снилося: червоні рожі пламеніли в промінні золотистім (Леся Українка).*

Одним з найпоширеніших засобів зв'язку предикативних одиниць є сполучники й сполучні слова, що є показниками сурядного чи підрядного зв'язку. З семантичного погляду вони в багатьох випадках без допомоги контексту виражають також певні смислові відношення.

Сполучники сурядності (паратактичні) поєднують в одне ціле рівноправні частини складного речення й виражають єднальні, зіставно-протиставні й розділові відношення:

Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра); Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи (Леся Українка)

Сполучники сурядності лише поєднують предикативні частини складносурядного речення й не належать до жодної з цих частин.

Сполучники підрядності (гіпотактичні) поєднують частини складнопідрядних речень і виражають часові, умовні, причинові, з'ясувальні та інші відношення. Вони завжди належать до підрядної частини, підпорядковуючи її головній: *У квітках летить весна, журавлів шука й не зна, що вони їй вістунами відчиняють всюди брами (Олександр Олесь);* *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко).*

Сполучні слова, поєднуючи між собою частини складнопідрядного речення, виступають членами підрядної частини речення.

У ролі сполучних слів виступають повнозначні частини мови: відносні займенники (хто, що, який, чий) і займенникові прислівники (як, коли, куди, де):

Уникай людей, які, бачачи твої вади і недоліки, виправдовують їх або навіть схвалюють (Г. Сковорода); Дивись, я сміюсь, коли серце ридає... (Леся Українка).

Типи складних речень.

У мовознавчій науці усі різновиди складних речень поділяються на дві групи:

- 1) сполучникові складні речення;
- 2) безсполучникові речення.

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, називаються сполучниковими: *Веселий вересень у лісі повісив ліхтарі, і сонце на злотистім списі гойдається вгорі (В. Клічак);*

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомоги лише інтонації називаються безсполучниковими: *Цього літа на Вкраїні літо зупинилось, – може, десь в краю загірнім осінь забарилась (О. Орач)*

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У сучасній українській літературній мові широко вживаються складносурядні речення. Найбільше вони поширені в публіцистичній і художній літературі (вживаються для опису подій, явищ природи, характеристики дійових осіб тощо). Складносурядні речення характеризуються тим, що предикативні частини в них об'єднані в одне смислове ціле сурядним зв'язком і вони рівноправні в синтаксичному відношенні:

Рече Дніпро, Плани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко).

1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками (і, й, та, ні, ні, ані... ані) виражають такі семантико-синтаксичні відношення:

а) одночасності дій чи явищ. У цих реченнях вживаються сполучники і (й), та, а (в значенні і), які самотійно не виражають це значення.

б) послідовності дій чи явищ за допомоги сполучників *а, а там, а потім, а також* порядком предикативних частин складносурядного речення та співвідношенням дієслів присудків, які найчастіше виражаються формами минулого часу доконаного виду, або різночасовими формами: *У залі спалахнуло світло, і впала дивна тиша (Ю. Бездик).*

в) причинно-наслідкові, що виражаються за допомоги єднальних сполучників і тому, стали порядком предикативних одиниць та інтонацією: *Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася (Н. Кацук); Орач торкнеться до чепіг руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб (І. Нехода).*

єднальних сполучників і тому, стали порядком предикативних одиниць та інтонацією: *Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася* (Н.

Кацук): *Ораи торкнеться до чепіз руками – і неса дзедонить* (Г) умовно-наслідкові. *Зумійте жити – і будете живі* (І.

Франка). Якщо в реченні наявні семантико-синтаксичні відношення одночасності чи послідовності дій, станів, то єднальні сполучники виконують свою основну функцію – власне єднальну.

але, та (у значенні але), проте, зате, однак) виражають протиставні відношення, тобто предикативні частини таких речень і протиставляються за змістом. Ці речення характеризуються своєю будовою: вони складаються тільки з двох предикативних одиниць. *Ти гукай не гукай, а літа не почують* (Б. Олійник)

3. Складносурядні речення з розділовими сполучниками (*або, чи, чи... чи, то... то, чи то... чи то, не то... не то*) виражають розділові відношення несумісності, взаємовиключення та чергування дій або явищ.

Відношення взаємовиключення виражають одиничні або повторювані сполучники *або, чи*: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (О. Гончар)

4. Складносурядні речення з градаційними сполучниками (*не тільки.., але й; не тільки..., а й; не лише ..., але й; не лише..., а й*) виражають відношення між більш значним в одній частині і менш значним в іншій.

В основі градаційних відношень лежить підкреслений контраст між двома ситуаціями.

Це конструкції закритої структури з парними сполучниками, перший компонент яких перебуває у першій частині, другий – у другій: *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радість й тривогу хліба, радість й тривогу людини (М. Стельмах).*

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядне речення, на відміну від складносурядного, складається з синтаксично нерівноправних предикативних частин, одна з яких підпорядкована іншій. Та частина складнопідрядного речення, якій підпорядковується інша називається головною. Частина складнопідрядного речення, яка залежить від головної, називається підрядною.

Класифікуючи складнопідрядні речення, враховують їх структуру та семантику. У синтаксичній науці склалося три принципи класифікації складнопідрядних речень:

1) логіко-граматичний; 2) формально-граматичний; 3) структурно-граматичний.

За логіко-граматичним принципом серед складнопідрядних речень виділяють підрядні речення підметові, присудкові, додаткові, означальні й обставинні.

За формально-граматичним принципом розрізняють три типи складнопідрядних речень:

1) складнопідрядні речення зі сполучниками (сполучникові);

2) складнопідрядні речення зі сполучними словами;

3) безсполучникові складнопідрядні речення.

Розрізняють два типи складнопідрядних речень:

1) речення нерозчленованої структури, або одночленні;

2) речення розчленованої структури, або двочленні.

Речення нерозчленованої структури – це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких залежить від слова чи словосполучення головної частини й приєднується асемантичними (функціональними) сполучниками й сполучними словами.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

1. Складнопідрядні речення з підрядними часу – це такі

речення, в яких виражаються різні часові співвідношення між діями чи явищами головної й підрядної частин. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів коли, поки, доки, а також сполучників як, як тільки, ледве, в той час як та ін. і відноситься переважно до головної частини загалом. Вона відповідає на питання коли? як довго? з яких пір? до яких пір? з якого часу? до якого часу?

2. Складнопідрядні речення з підрядними місця – це такі речення, підрядні частини яких вказують на місце або напрям дії головної частини й відповідають на питання де? куди? звідки?

Підрядні частини зі значенням місця приєднуються до головної частини сполучними словами де, куди, звідки, яким у головній частині можуть відповідати вказівні слова там, туди, звідти: *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною (А. Малишко); Я перебуваю там, звідки не повертаються, — в контпрозвідці (Ю. Смолич).*

2. Складнопідрядні речення з підрядними місця – це такі речення, підрядні частини яких вказують на місце або напрям дії головної частини й відповідають на питання *де? куди? звідки?*

Підрядні частини зі значенням місця приєднуються до головної частини сполучними словами *де, куди, звідки*, яким у головній частині можуть відповідати вказівні слова *там, туди, звідти*: *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною (А. Малишко); Я перебуваю там, звідки не повертаються, – в контррозвідці (Ю. Смолич).*

3. Складнопідрядні речення з підрядними причини – це такі речення, підрядна частина яких вказує на причину, що зумовлює дію головної частини і відповідає на питання *чому? через що? з якої причини?*

У складнопідрядних причинових реченнях підрядна частина поєднується з головною за допомоги сполучників *бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, за тим що*: *Ми горді своєю літературою, бо вона несе світові нове слово (М. Рильський);*

4. Складнопідрядні речення з підрядними мети – це такі речення, підрядна частина яких вказує на мету дії головної частини й відповідає на питання для чого? з якою метою?

Підрядна частина зі значенням мети належить до всієї головної частини й приєднується до неї здебільшого сполучником щоб, який зрідка може виступати й у варіанті щоби, ще сполучником аби, а також складеними сполучниками *для того щоб, з тим щоб, задля того щоб.*

5. Складнопідрядні речення з підрядними умови – це такі речення, підрядна частина яких указує на умову, за якої відбувається, відбулася чи може відбутися дія, про яку йдеться в головній частині. Підрядні умовні частини відповідають на питання за якої умови?

Умова, на яку вказується в підрядній частині, може бути реальною чи ірреальною.

Отже, серед складнопідрядних речень з підрядними умовними розрізняють два різновиди: 1) складнопідрядні речення з реальною умовою; 2) складнопідрядні речення з ірреальною, можливою умовою.

У складнопідрядних реченнях з реальною умовою в підрядній частині вказується на умову, а в головній – на її наслідок, і поєднуються ці частини за допомогою сполучників якщо, коли, як: *Якщо для когось вирощу надію, то у житті таки я щось зумів (В. Крищенко); Якщо добре працюватимеш, честь і славу матимеш (Н. тв.).*

У складнопідрядних реченнях з ірреальною умовою в підрядній частині вказується на умову, яка не здійснюється й не може бути здійснена, а висловлене в головній частині сприймається як бажане, ймовірне. Підрядна частина приєднується до головної за допомоги сполучників коли б, якби, аби: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко)*

6. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними – це такі речення, підрядні частини яких за допомоги порівняння пояснюють зміст головної частини загалом, з якою поєднуються за допомоги сполучників *як, мов, наче, ніби, неначе, немовби, як немовби, чим та ін.*: *І тріпочуть віти, мов узори на розливі голубого дня* (В. Ткаченко)

7. Складнопідрядні речення з підрядними допусту (допустовими) – це такі речення, підрядна частина яких вказує на факт, усупереч якому відбувається дія головної частини й відповідає на питання *незважаючи на що?* Підрядна частина цих речень поєднується з головною частиною за допомоги сполучників *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, незважаючи на що*. У головній частині цим сполучникам можуть відповідати протиставні сполучники *а, але, та, про те, однак, зате*: *Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми барвами, але хміль іще буйно зеленів* (О. Донченко);

8. Складнопідрядні речення з підрядними наслідку – це такі речення, підрядна частина яких указує на наслідок чи результат того, про що говориться в головній. Підрядна частина цих речень на питання не відповідає, відноситься до головної частини загалом й поєднується з нею нерозчленованим сполучником так що, який може ускладнюватися частками так що аж, так що й.

Особливістю цих речень є й те, що підрядна частина завжди стоїть у постпозиції, тобто після головної частини: *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу (Н. Рибак); Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним (М. Коцюбинський).*

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

це такі речення, предикативні частини яких об'єднуються в одне ціле тільки інтонацією і співвідношенням видо-часових форм присудків, без сполучників і сполучних слів.

Безсполучникові складні речення – це самостійний структурно-семантичний тип, який не ототожнюється ні зі складносурядними, ні зі складнопідрядними реченнями, хоч певною мірою співвідноситься з ними.

Зіставлення показує, що безсполучникові речення близькі до сполучникових:

до складносурядних

до складнопідрядних

Водночас серед безсполучникових є й такі, що не мають собі відповідників серед сполучникових речень: *Подивився я на хати – нема в мене хати (Т. Шевченко)*.

Більшість цих речень багатші на змістові відношення порівняно зі складносурядними й складнопідрядними.

Для безсполучникових складних речень характерні такі ознаки:

- а) відсутність сполучників чи сполучних слів;
- б) семантична багатоплановість;
- в) менш тісна пов'язаність предикативних частин.

Головними засобами вираження структурно-семантичних відношень між предикативними частинами безсполучникових речень є:

- 1) інтонація;
- 2) співвідношення видо-часових форм присудків предикативних частин;
- 3) змістова взаємозалежність частин;
- 4) порядок розташування частин;
- 5) лексико-граматичні засоби (наявність у першій частині вказівних слів, спільний другорядний член, неповнота першої частини).

Предикативні частини безсполучникового складного речення пов'язуються інтонацією як специфічним і основним засобом зв'язку, відповідно й вона може бути різною:

-
- 1) перелічувальна, яка виражає відношення однорідності;
 - 2) зіставлення й протиставлення;
 - 3) зумовленості, яка виражає змістові відношення умови, часу, наслідку й допустовості;
 - 4) з'ясувальна, що виражає причинові й пояснювальні відношення.

У мовознавчій літературі виділяють два типи безсполучникових складних речень:

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами – це такі речення, які характеризуються перелічувальною інтонацією й співвідносні зі сполучниковими складносурядними реченнями. Вони поділяються на два різновиди:

- 1) з перелічувальними відношеннями;
- 2) із зіставно-протиставними відношеннями.

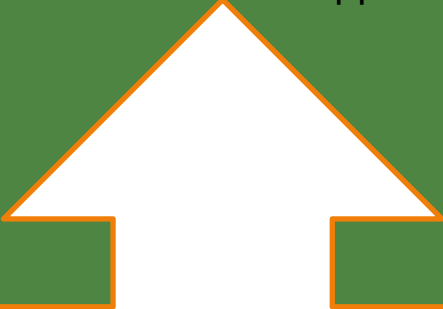
Другий тип безсполучникових складних речень

Безсполучникові складні речення із зіставно-протиставними відношеннями - це такі речення, в яких значення предикативних частіш зіставляється або протиставляється. Своєрідна інтонація виступає граматичним засобом вираження зіставних і протиставних відношень: *Дерево міцне корінням – людина горінням (Н. тв.); Вони не згинули, вони живуть і нині (М. Бажан); З праці радість, з безділля - смуток (Н. тв.).*

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами – це такі речення, структурно-семантична цілісність яких ґрунтується на взаємозв'язаності неоднорідних, залежних предикативних частин, що поєднуються між собою зумовленою й пояснювальною інтонацією.

За семантикою виділяють такі їх види:

-
- 1) речення із з'ясувальним значенням ;
 - 2) речення з часовим значенням;
 - 3) речення з умовним значенням
 - 4) речення з причиновим значенням
 - 5) речення з наслідковим значенням
 - 6) речення з порівняльним значенням
 - 7) речення з приєднувальним значенням

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами належать до речень закритої структури, складаються завжди з двох предикативних частин і не допускають свого поширення іншими частинами. Ними послуговуються в художній літературі, і вони є характерними для розмовного стилю мовлення.

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами виражають відношення:

одночасності дій
послідовності дій
зіставлення
протиставлення
причини або наслідку

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами виражають відношення:

пояснювальні
часові
умовні
причинові

ТИПИ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Складними багатоконпонентними (ускладненими) вважаються речення, що складаються з трьох і більше предикативних частин.

Ними можуть бути складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові та комбіновані (з різними типами зв'язку) конструкції.

Речення з різними типами зв'язку в мовознавчій літературі ще називають **складними синтаксичними конструкціями**.

Багатоконпонентні складні речення мають ряд специфічних ознак:

- а) наявність трьох і більше предикативних частин;
- б) наявність у їхньому складі мінімум двох сполучників (для сполучникових речень);
- в) специфіка порядку розміщення частин для різних типів.

Предикативні частини багатокomпонентних складносурядних речень поєднуються в одне ціле сурядними сполучниками єднальними та розділовими.

Щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмирає (Б. Олійник); Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині і співала осінь весняні пісні (М. Рильський); То вітрець дихне по ниві, то коник в житі засюрчить, то радісно бджола з добутком, злетівши з квітки, задзижчить (Л. Глібов).

Складносурядні речення, предикативні частини яких поєднуються протиставними сполучниками, належать до речень закритої структури, тобто вони лише двочленні. Проте протиставні сполучники можуть входити до складу багаточленного складносурядного речення, в якому є й інші сполучники.

Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала, а ти, моя владарко горда, втішалася піснею бранки, і очі твої променіли вогнем переможним, і вабив мене той огонь, і про все заставляв забувати (Леся Українка).

У багаточленних складнопідрядних реченнях об'єднується кілька підрядних частин. Серед них розрізняють такі типи:

- 1) з супідрядністю (однорідна й неоднорідна підрядність);
- 2) з послідовною підрядністю;
- 3) з послідовною підрядністю і супідрядністю.

Конструкції з супідрядністю. Супідрядність – це вид підпорядкування, коли підрядні частини (дві й більше) безпосередньо залежать від тієї самої головної частини.

Супідрядність буває однорідна й неоднорідна.

Однорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин одного типу пояснюють головну частину чи якийсь її член.

Однорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин одного типу пояснюють головну частину чи якийсь її член.

Отже, такі підрядні частини завжди виконують однакову синтаксичну функцію і є однорідними:

*Розкажи, як за горою сонечко сідає, яку Дніпра веселочка воду
позичає*

(Т. Шевченко);

*Молися Богу за Україну, молися, сину мій! Щоб підняв її з руїни, щоб
дав він волю їй! Щоб сонце правди і свободи над нею сяяло день і ніч;
щоб всякі свари і незгоди повік втекли від неї пріч!.. (С. Бердяєв).*

Підрядні частини в однорідних супідрядних реченнях зазвичай приєднуються до головної частини за допомоги однакових сполучників, що повторюються, як у наведених вище реченнях.

Однак зустрічається вживання й різних сполучників, але підрядні частини відповідатимуть на однакові питання й пояснюватимуть головну частину чи її член в одному плані, в одному відношенні:

Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала, де соловей співав пісні весільні (Леся Українка).

Повторюваний підрядний сполучник, що приєднує першу підрядну частину, перед іншими підрядними частинами може опускатися, а зв'язок між підрядними частинами в таких, випадках виражається або за допомоги сполучників сурядності, або безсполучниково.

Минули тії часи, коли в грізній Січі гарцювало тут славне козацтво і земля дрижала під копитами коней (М. Олійник).

Сурядний зв'язок між однорідними супідрядними реченнями нерідко виявляється в тому, що поряд зі сполучником підрядності вживається сполучник сурядності.

Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми (Л. Глібов).

Неоднорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин різних типів стосуються або одного якогось члена головної частини, даючи йому різнопланову характеристику, або різних його членів. Пояснюючи один і той самий член головної частини, неоднорідні супідрядні відповідають на різні питання.

Конструкції з послідовною підрядністю.

Послідовна, або ступенева, підрядність характеризується тим, що одна підрядна частина залежить від головної частини (підрядна частина I ступеня), а кожна наступна – від попередньої щодо неї підрядної частини (підрядні частини II, III і т. д. ступенів).

Кожна підрядна частина стосовно наступної підрядної виступає в ролі головної і всі вони становлять своєрідний блок підрядних частин

Треба глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються (П. Панч).

Конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю.

Окремий структурний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними становлять такі, в яких підрядні частини приєднуються до головної не одним, а різними способами – способом супідрядності й способом послідовної підрядності.

А Леся обмірковувала своє. Бачила себе уквітчаною серед рідної серцю природи, де вона ніколи не скучала, де багато пісень, що їх вона любить над усе (М. Олійник,).

Складні багаточленні речення з різними типами зв'язку (складні синтаксичні конструкції). Крім "чистих" складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових складних речень, у мові функціонує значна кількість конструкцій, у яких є різні типи зв'язку, так звані сполучникові складні синтаксичні конструкції й сполучниково-безсполучникові складні синтаксичні конструкції. Вони надзвичайно різноманітні з погляду можливих поєднань предикативних частин, серед них виділяють кілька типів:

- 1) із сурядністю й підрядністю;
- 2) із сурядністю й безсполучниковим зв'язком;
- 3) із підрядністю й безсполучниковим зв'язком;
- 4) із сурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком.

ПЕРІОД

Термін “період” від грецького слова означає коло, окружність, обертання. Лінгвістичний термін слова “період” означає особливу синтаксичну конструкцію, яка характеризується ґрунтовним, розгорнутим викладом певного змісту й водночас – структурною цілісністю.

Період не є окремим структурним типом речення, його не можна віднести до жодного з відомих структурних типів. В окремих працях період відносять до складних речень, але це не зовсім точно.

Період – це своєрідна організація складних, а інколи простих, переважно ускладнених речень

Коли в грудях моїх тривога то потухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, – тоді рука моя не хоче пером виводити пісні (М. Рильський); Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, – і став перед нами острів із моря (М. Коцюбинський).